

М-163.11
Туркан Эфэндијева

Азордајчан
дүлиниң
бөгүү
иफада
басытмадри

БАКЫ · 1973

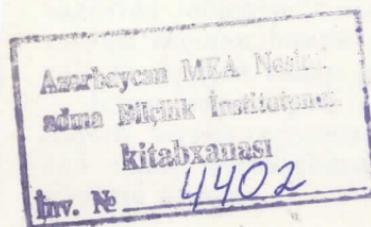
1-163.11
бар
АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМДЭР АКАДЕМИЯСЫ
ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

Григорий Тимофеевич
Мурзинов

ТУРКАН ЭФЭНДИЕВА

23-175

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИНИН БЭДИИ ИФАДЭ ВАСИТЭЛЭРИ

«ЕЛМ» НЭШРИЈАТЫ
БАҚЫ—1973

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору М. АДИЛОВ

© «Елм» нәшријјаты, 1973

7-1-3
94-73J

РЕДАКТОРДАН

Азәрбајҹан дилинин зәнкин бәдии ифадә васитәләри илк дәфә бу әсәрдә әтрафлы вә долгун шәкилдә нәзәрдән кечирилир. Дилчилик елминин ән мүрәккәб проблемләриндән бири олан сөз проблеми һәр бир дилин тарихи инкишаф хүсусијјәтләри, дахили инкишаф га-нуналары, халгын тәфәkkүр тәрзи вә саирә амилләрлә әлагәдардыр. Гүввәтли бәдии-поетик тәфәkkүрә малик Азәрбајҹан халгынын дилиндә мәчазлашма кејфијјәти өзүнү чох габарыг тәрздә қөстәрир. Лакин бу вахта гәдәр дилимиздә мәчазын чох мүхтәлиф хүсусијјәтләри әтрафлы вә систем шәкилдә тәдгиг олунмамышдыр. Бу саһәдә әсәр биринчи мувәффәгијјәтли адым һесаб олунна биләр. Бу әсәрдә илк дәфә дилимиздәки үслуби вә үмумдил мәчаз нөвләри арасындағы фәргли чәһәтләрә диггәт јетирилир, илк дәфә сөзүн мә'на һәчми, мә'на бөлкүсү нағында мә'lumat верилир. Мәчазлашма мәсәләсі ассоциатив—психоложи әсасларла изаһ едилир.

Азәрбајҹан дилинин семасиолокијасы мүстәгил елмитәдгигат объекти кими өjrәнилмәмишdir. Охучулара тәгдим олunan һәмин әсәр қәләчәк тәдгигатчылara бу саһәдә мүәjjәn гәдәр јардым едәчәкдир.

Елми ишчиләrin, аспирантларын, шаир вә јазычыларын, журналистләrin, тәләбәләrin, тәрчүмә илә мәшигүл олан мүтәхәссисләrin бу әсәрдән фајдаланачаглaryна әминик.

МӘЧАЗЛАР СИСТЕМИ

Азәрбајҹан дили кениш образлылыг вә ифадәлилек имканларына малиkdir. О, бу гијмәтли сәрвәтләрә зәнкин синонимика, фразеолокија вә мәчазлар хәzinәси несабына саһибләнмишdir. Дили сәлис вә чевик, мә’налы вә кәсәрли едән, набелә естетик гүввәсини даима артыран һәмин семантик категоријалар ејни заманда образлы нитг јарадычысыдыр, бәдии үслубун күчлү ифадә вә бәдии тәсвир васитәләридир.

Мә’лумдур ки, бәдии јарадычылыг объектив варлығын образлы әксидир. Јә’ни бәдии әсәрин идејасының ачылыши вә мәзмунун изаһы образлы дил васитәсилә олур. Образлы дил исә сөзүн истигадә гајдасы илә јарыны вә субјектив мә’налар үчүн, һадисәләри субјектив шәкилдә гијмәтләндирмәк үчүн кениш мејдан ачыр. Јазычының сәнәткарлығы исә образлы дилә там мә’нада саһибләнмәси, бу дилдән усталыгla истигадә етмә бачарығы илә бағылышыр. Чүнки «бәдии әсәрин мәзмуну онун чаныдыrsa, дил бу чана гида верән, ону сағламлашыран бир амилdir»¹.

Бәдии јарадычылыгда дилин әсил естетик тә’сири бәдии образ вә бәдии лөвһәләр јарадан лексик ванидләрин дүзкүн, јерли-јериндә сечилиб ишләнмәсindәn асылышыр. Бурада сөз ади, нејтрал сөздән сечилир, мәзмунча даһа долгун, даһа мә’налы вә даһа тә’сири олур, естетик функција е’тибарилә исә олдугча гүввәтлидир. М. Горки дәфәләрлә гејд етмишdir ки, јазычы сәнәткар мүтләг халг дилинин зәнкин сөз хәzinәси илә әтрафлы вә јахындан таныш олмалы, бурадан эн дәгиг,

¹ М. Ширәлијев. Сабирин дили һагында бә’зи гејдләр. «Azәrbaјҹan» журн., № 3, 1963, сәh. 199.

сәлис, гүввәтли ифадәләр сечиб ишләтмә бачарығына саһибләнмәлиdir². Чүнки «халг дилинин түкәнмәз хәzinәсинә там саһиб олан сәнәткарлар үмумхалг дили vasitəlәrinдән мәгсәдәүjүн шәкилдә вә онларын үзәрindә ишләмәклә истигадә едиrlәr, халгдан алдыглары

аз вә ифадәләри гүввәтләndirir, онлара даһа јүксәк образлылыг чалары верирләр»³. Башга сөзлә дејилсә, бәдии үслубда үмумхалг дили «бир нөв инчәсәнәт материалы кими чыхыш едир»⁴ вә «коммуникатив функција илә јанашы естетик функцијасыны да мүвәффәгијјәтләjerinә јетирә билир»⁵.

Бәдии дил образлы дилдир. Бәдии дилдә сөз фикир ифадә етмәклә кифајәтләнмир, объектив варлығын образлы тәсвиринә дә хидмәт едир.

Сөз бәдии дилдә образ јарадан, һадисәләрә субјектив гијмәт верән, дәрин вә инчә һиссләр ифадә едә билән, охучунун естетик зөвгүнү охшајан, она гүввәтли емосионал тә’сир көстәрән бир vasitә кими чыхыш едир. Башга чүр дејилсә, естетик функција малик бәдии дилдә сөз бәдии ифадә вә бәдии тәсвир vasitәsinә чеврилир. Сөзүн бу дәрәчәjә гәдәр јүксәлмәсiniн сәбәби онун семантикасының дәринликләrinдә кизләнән мүхтәлиф характерли мәчази мә’наларын олмасыдыр.

Мәчаз сөзүн семантикасындан ирәли кәлән бир һадисәдир.

Мәчаз даима образлылыға мејл көстәрән инсан тә’фәккурунун малыдыр, дилин категоријаларындан биридир⁶.

Мәчаз дилин ифадәлилек имканларыны артыран, онун лүгәт тәркибини зәнкиләшdirән амилdir. Мәчази мә’налар лүгәт тәркибинин эн ифадәли һиссәси олан образлы лексиканын јаранмасында бөյүк әhәmijjәt kәsб едир⁷.

² М. Горький. О литературе, М., 1953, сәh. 608.

³ М. Адилов. Сүлејман Рәнимовун бәдии үслубу вә «Шамо»нун дили һагында, «Azәrbaјҹan» журн., № 7, 1965, сәh. 60.

⁴ Р. Г. Пиотровский. Очерки по стилистике французского языка, Л., 1960, сәh. 24.

⁵ В. Д. Левин. Язык художественной литературы. «Вопросы культуры речи», № 1, 1955, сәh. 77.

⁶ Бах: Б. Мейлах. Метафора как элемент художественной системы. Сб. «Вопросы литературы и эстетики», Л., 1959, сәh. 197.

⁷ А. Федоров. Семантическая основа образных средств языка. Новосибирск, «Наука», 1969, сәh. 10.

Мәчаз сөзүн әсас мә'насындан төрәйир вә она истинаң едир. Сөздә чохмә'налылыг кими кејфијјәтин варлығы мәчазын әмәлә қәлмәсинә зәмин ярадыр. Һәр бир чохмә'налы сөзүн мә'наларындан бири һәмишә һәгиги, башгалары исә икинчи дәрәчәли вә ја мәчази олур.

Сөзүн һәгиги мә'насы билаваситә бу вә ја дикәр әшҗаны вә һадисәни адландырмаг учун ишләнир, она көрә дә дилчиликдә буна номинатив мә'на дејилир. Номинатив мә'на сөзүн башга мә'налары учун дә әсас ола биләр. Белә ки, зәрурәт нәтичәсindә һәмин сөз башга әшja вә һадисәләри адландырмаг учун дә ишләдилир. Бу исә объектив варлығын сајсыз-несабсыз һадисәләри арасында ассоциатив әлагәләрин әмәлә қәлмәси заманы өзүнү қөстәрир. Бу чүр әлагәләрин варлығы сөзүн ики лексик мә'насы (әшjәви-мәнтиги вә контекстуал) арасында мүәjjен мұнасибәтләр ярадыр ки, буна мәчаз дејилир⁸. Јәни сөзләрин мәчази мә'на кәсб етмәсindә әшja, һадисә, һәрәкәт, кејфијјәт вә саирә арасында мәкан, заман, васитә вә хүсусен бәнзәјиш кими мұхтәлиф әлагәләрин варлығы вачиб шәртләрдәндир⁹.

Бунунла белә, әкәр сөзүн илк, һәгиги мә'насы мәтнисиз аյдындырса, онун әсил тәбиәти, чохмә'налылығы вә мәчази мә'налары өзүнү чүмлә дахилиндә, мәтнә бүрүзә верир. Бу һагда рус алими Д. Н. Кудрявски образлы шәкилдә демишир: «Неч бир вахт унутмамалығы ки, сөзүн јашадығы вә дәжишдири атмосфер нитт атмосферидир. Буну нәзәрә алмасаг сөзүн тәбиәтини айдынлашдыра билмәрик»¹⁰.

Мәтнә, чүмлә дахилиндә сөз бир вәзијјәтә галмыр. Эксинә, мұхтәлиф мә'налар кәсб едіб мәчазлаша биләр. Мәтн һәр дәфә сөзүн мә'насыны дәгигләшдирир вә конкретләшдирир. Чүнки «сөз нә гәдәр чохмә'налы олса белә, нитгә, мәтн просесиндә, диалогда там мүәjjен бир мә'на алыр. Мәтн һәр дәфә сөзүн мә'насына истигамәт верир, ону чохмә'налылығдан азад едир»¹¹. Һәмин фикри чохмә'налы тәбиәтә малик олан һәр һансы бир

⁸ И. Р. Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, с. 135.

⁹ Э. Дамирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, с. 151.

¹⁰ Д. Н. Кудрявский. Введение в языкознание, Юрьев, 1912, с. 10.

¹¹ Р. А. Будагов. Очерки по языкоznанию, М., 1953, с. 14.

сөзүн лингвистик тәһлили тәсдиг едә биләр. Мәсәлән, бунун үчүн чохмә'налы *јува* сөзүнү мұхтәлиф мәтнләрдә мұшаһидә етмәк кифајәтdir:

1. Құлдәстә: —Ола билмәз ки, адам бирдән-бирә *јувасыны* дағыбыш ушагларыны жетим гоja. (Н. Б. Вәзиров, Іагышдан чыхындыг, јагмура дүшдүк);

2. Сән үст мәртәбәдәсән,

Мән ашағыда.

Инсан *јувасыдыр*

Јухары да, ашағы да. (Р. Рза, Беләдир);

3. Тамара: —Айры дүшду тәрлан көnlүм

Өз меңрибан *јувасындан*. (С. Вурғун, Вагиф);

4. Фәрһад: —Ультиматуми вахты гүртартды, ѡлдашлар. Эксин-гилаб *јувалары* үзәринә һүчума! (Ә. Мәммәдханлы, Шәргин сәһәри);

5. Гәтиәб: —...Пајтахтымыз исә һал-һазырда фитнәләр, ифтира вә бөһтәнлар *јувасыдыр* (М. С. Орудубади, Гылынч вә гәләм);

6. Вагиф: —Итил қөзләримдән, бивәфа јарым!

Кет, атыл мурдарын ган гучагына,

Зұлм *јувасына* —од очагына! (С. Вурғун, Вагиф).

Көрүндују кими, мәтнәдән асылы *јува* сөзүнүн мә'насы һәр дәфә дәјишир. Һәрчәнд ки, бу мә'наларын һамысы мәчазидир, ләкин мұхтәлиф анлајышлар билдирир. Сөзүн бу гәдәр вә рәнкарәнк мәчази мә'налар кәсб етмәси онун мұрәккәб семантик гүрулуша малик олмасыны қөстәрир.

Беләликлә, мәчазлашма һадисәси чохмә'налылығы принсипи үзәриндә гүрулур, онун нәтичәси кими мејдана чыхыр. Һәмин кејфијјәтә малик олмаг исә сөздән ифадәли вә тәсвири васитә кими истигадә етмәјә имкан јарадыр¹².

Сөзүн һәгиги мә'насы әшҗаны адландырмаг учундүрсә, мәчази мә'на ону тәсвири етмәк учундүр. Чүнки сөз мәчази мә'на кәсб етдиңдә, образлылыг кими кејфијјәтә саһибләнир вә фикрин тә'сирли, мә'налы ифадәсінә хидмәт едир. Мәсәлән, бир нәфәрин мәһкәм, сарсылмаз адам олдуғуну гејд етдиңдә, «дәмир ирадәлидир» ифадәси ишләдилир. Белә олдугда, дәмир сөзү һәмин тәркибдә һәгиги мә'нада јох, мәчази мә'нада ишләнир. Чүнки дәмирә мәхсүс кејфијјәтләр мұгајисә вә бәнзәјиш жолу илә инсанын сәчијјәви, ән характер хүсусијјәтини габарыг шәкилдә гијмәтләндир.

¹² Бах Д. Э. Розенталь. Практическая стилистика, М., 1968, с. 36.

Мәчази мә'на сөзүн тәбiiэтинә шиддәтлік іэ'сир көс-тәриб онун функцијаларыбы әдiшилдiрә биләр, бир лексик-семантик группдан, категоријадан башгасына кечирә биләр. Белә ки, номинатив мә'наларына көрә синоним олмајан сөzlәр мәчазлашдыгда синонимләшиб яхын мә'налы сөzlәр чеврилә биләр. Мәсәлән, *начылеjlәk*, *гурбаға*, *тысбаға* кими сөzlәр номинатив мә'наларына көрә гуш вә нејван адларыдыр. Лакин мәчази мә'нада həmin сөzlәр чиркинлик, еjбәчәрлик анлајышлары билдириб синоним әлагәләр jaрадыр. Jахуд, *гарға* вә *бајгуш* кими сөzlәр номинатив мә'нада мұхтәлиф гушларын адларыдыр. Мәчази мә'нада исә уғурсузлуг, мәнhuslug символу функцијасында чыхыш едир.

Мәчази мә'на әслиндә әкс мә'на билдirmәjәn лексик ванилләри антоним сөzlәр чевирә биләр. Мәсәлән, *аслан* вә *тулку* кими сөzlәр номинатив мә'наларына көрә мұхтәлиф нејван адлары билдирир. Лакин бу нејванлара мәхсус ән характер хүсусијәтләр (асланын чесарәтиji, шұчаәтиji, түлкүнүн исә ниijләкәриji, горхаглығы) həmin сөzlәри мәчази мә'нада ишләтмәjә вә үслуби мәгсәдә мұвағиғ гарышлашдырмаға имкан верир. Фикримизи бәдии әсәрдән алдығымыз ашағыдақы парча әсасында дәигләшdirәk:

Бөјүк Вәтән бир нәфәслә
Галхачаг бир чекист кими.
Түлкүләр вермәjәcәk
Асланларын жатағыны (С. Вурғун, Лирика).

Көрүндүjу кими, бурада *тулку* вә *аслан* сөzlәри мәчази мә'наларына көрә зидд анлајышлар билдирир. Сәнэткар бу чүр гарышлашдырма сајәсindә фикрини образлы шәкилдә ifadә etмиш, гуввәтли тәсвири жаратмышдыр.

Ону да геjд etmәk лазымдыр ки, мәчази мә'налардан бир гисми үмумхалг дилинә мәхсусдурса, о бирилләри ялныз бәдии дилдә ишләнир вә бәдии мәтн vasitәsilә айынлашыр. Демәли, сөзүн həm үмумишләк мәчази мә'насы, həm dә ситуатив мәчази мә'насы олур. О мәчази мә'на ки, дилимиздә сабитләшмиш вә бүтүн коллектив тәrәfinдәn гәбул едиләрәк ишләнир, она дилин үмумишләк мәчази мә'насы деjилир. Экәр мәчази мә'на бу вә ja дикәр конкрет мұнасибәтлә бәдии-үслуби шәraitе

үjfүн жарынмышса, она ситуатив мәчази мә'на деjилир¹³. О, сөзүн həgиги мә'насындан төрәнсә белә, јенә dә онун семантик структуруна дахил олмур, бәдии әсәрин үслуби vasitәsi олараг галыр. Бунунла белә, сөздән жарычы шәкилдә истифадә едән сәнэткар həmiшә халг дилинә әсасланыр, бу дилин нормаларына мұвағиғ јени вә мараглы тәркибләр дүзәлдир. Фикримизи даһа аjdын etmәk мәгсәdi илә чохмә'налы *гол* сөзүнүн мұхтәлиф мәтнләрдә ишләнмәсина дигәт верәk. Həmin сөзүн илкин, həgиги мә'насы мәтнсiz dә аjdындыр. Ишләнмә просесиндә, нитгәd бу сөз әсас, номинатив мә'насы илә janашы бир нечә мә'на да билдирир. Ашағыдақы нұму-нәләрдән буны ачыг көрмәк мүмкүндүр:

Чар ордусу үч *гола* аjрылмышды (M. C. Ордубади, Думанлы Тәбриз); Йолдаш полковник, онлар үч *гол* илә hүчүм едиirlәr (H. Меди, Сәhәр); *Минбәрин голларыны* жапышган илә сувармышлар (M. C. Ордубади, Думанлы Тәбриз); *Ағачын голлары* дүз пәнчәрәмизә гәдәр узаныр (Шифаһи дилдәn);

Инсанлар,
аловлар, өлүмләр, ичиндән кечиб,
үмидин голларыны ачын,
сәhәрин ѡлларыны ачын! (Р. Рза, Саяғ олун, инсанлар!)

Көрүндүjу кими, чохмә'налы *гол* сөзу мәтнән асылы олараг мұхтәлиф мә'наларда ишләнир: биринчи дөрд чүмләдә онун мәчази мә'насы сабитләшмишdir, она көрә dә үмумишләкdir, бешинчи мисалда исә фәрдиidir, она көрә dә ситуативdir.

Бәдии дилдә мәчазларын hәр ики нөвүндән кениш истифадә едиiliр. Лакин үмумишләк мәчазлардан фәргли, ситуатив мәчазлар даһа гуввәтли бәдии тәсвири vasitәsi кими чыхыш едир. Ону да геjд etmәk лазымдыр ки, мүejjәn шәraitdәn асылы олараг ситуатив мәчази мә'на үмумишләк мәчази мә'наja чеврилә биләр. Лакин бу hec dә үмумишләк мәчази мә'на вә фәрди мәчази мә'на арасында олан принципиал фәрги jох etmir. Ситуатив фәрди мәчази мә'на сөзүн илкин—объектив мә'насы әсасында әмәлә кәлир вә ондан асылы олур¹⁴.

¹³ Бах: Н. И. Амосова. К вопросу о лексическом значении слова, «Вестник ЛГУ», № 2, серия истории, языка и литературы, вып. 1, 1957, с. 16.

¹⁴ Бах: Р. А. Будагов. Очерки по языкоznанию, с. 14.

Сөзүн үмумишиләк мәчази мә'налары баш вә икинчи дәрәчәли мә'налары илә бирликдә онун чохмә'налылығынын әсасыны тәшкіл едир. Ситуатив мәчази мә'на исә бу вә ja дикәр язычынын бәдии јарадычылыг фантазијасынын мәһсулу кими гијмәтләндирлир.

Ситуатив мәчазларын бәдии дилдә јаранмасы биринчи нөвбәдә бәдии әсәрин үмуми мәзмуну вә үслуби тәләбләри илә бағлыдыр. Әсил бәдии әсәрдә онлар неч бир ваҳт тәмтәргалылыг вә көзәллик үчүн јох, биринчи нөвбәдә бәдии әсәрин гурулушу, идея вә мәзмунунун образлы шәкилдә изаһы илә әлагәдар јараныр.

Ону да нәээрә алмаг лазымдыр ки, үмумишиләк мәчазлар да өз харakterинә вә маһијјетинә көрә мұхтәлифdir. Бунлардан бир гисми тамамилә образлылығыны итирмиш, нитгәдә ади сөз вә ифадәләр кими ишләнир вә артыг мәчаз кими гәбул едилмир (мәс.: дағын әтәји, ағачын голу, ај доғур, газан гајнајыр вә с.), бә'зиләри исә (ширмаји бармаглар, ачы тәбәссүм, дәмир ирадә, құл жанаг, ми्रвари дишләр вә с.) һәлә дә образлыдыр. Одур ки, бу чүр мәчазлар ситуатив мәчазларла бирликдә бәдии үслубда тәсвир васитәси кими ишләнир.

Мәчазын маһијјетини илк дәфә гәдим јунан алимләри тә'јин етмишләр. Антик дөврүн алимләри мәчазын тәбиэтини өjrәниб гејд етмишләр ки, мәчаз сөзүн мә'насы илә бағлы олан сематик бир һадисәдир: «Трап (jә'ни мәчаз — Т. Ә.) — сөз вә ja сөзбирләшмәсинин елә бир мә'на дәјишишмәсидир ки, бунун нәтичәсіндә мәзмун зәнкінләшір»¹⁵. Зәнкин мә'на вә мә'на чаларлыгларына малик олан мәчаз бәдии дилдә олдугча ифадәли вә образлы тәсвир васитәси кими чыхыш едир. Мәчаз әшja вә һадисәләри адландырмаг үчүн јох, оны образлы шәкилдә сәчијјәләндирмәк үчүндүр. В. Г. Белинскиинин сөзү илә десәк, «мәчазын әмәлә қәлмәси ифадәнин образлылығы зәрурети илә бағлыдыр»¹⁶.

Мәншә е'тибарилә мәчаз олдугча гәдимдир. Еңтимал ки, мәчаз гәдим инсанларын дүнjakөрүшү, тәбиэтә мұнасибәти илә бағлы әмәлә қәлмишdir. Һәр бир халғын дилиндә ишләнән мәчазлар һәмин халғын јашадығы чоғрағи шәраит, тәбиэт, иглим, мүһит, тәсәррүфат фәлийјети вә с. илә бағлыдыр. Она көрә дә, һәр дилин

өзүнә мәхсус сәчијјәви мәчазлар системи вардыр. Мәсәлән, рус әдәбијатында тозағачы (береза), чөкә (липа), ағчаговаг (осина) кими ағачларын ады мәчазлашырса, милли әдәбијатымызда мәчази мә'нада даһа чох чинар, сәрв, сәнубәр, јасәмән, палыд кими ағач адлары ишләнир.

Бәдии әсәрләримиздә көзәл гадын вә онун чиzkilәри адәтән гызыл қулә бәнзәдилер, һинд бәдии сөз усталары һәмин мугајисәни лотос чичәји илә верирләр¹⁷.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазымдыр, бу вә ja дикәр әшja, һадисә һәр халгда ejni hiss ојатмыр. Jә'ни бир халғын тәфеккүр вә дилиндә бу вә ja дикәр әшja мұсбәт тәсөввүр вә образлы ифадәләр јараттығы һалда, башга бир халгда һәмин объект мәнфи експрессија ојадыр. Мәсәлән, һинд халғы фили әзәмәтли, али-чәнаб һејван кими гијмәтләндирдији үчүн бәдии јарадычылығында да һәмин һејванын ады мұсбәт мә'нада поетикләшир. Белә ки, гејри-ади көзәллијә малик гадынларын јериши филин әзәмәтли јеришинә бәнзәдилер, тә'риф едилir¹⁸. Рус дилиндә исә «походка как у слона» ифадәси мәнфи мә'на ифадә едир: jә'ни ырып, ағыр, кобуд.

Һиндлиләр инәji меһрибан, мәрһәмәтли, хошасијјәт һејван һесаб етдикләри үчүн бәдии әсәрләриндә дә инәк мүгәддәс ана рәмзи кими гәбул едилir вә һәмин сөздән көзәл гадынын тәсвири заманы истифадә олунур¹⁹. Рус дилиндә исә инәк јөндәмсиз вә ejбәчәр гадынын сәчијјәси үчүн ишләнир. Азәрбајҹан әдәбијатында гәшәнк гадын, онун симасынын чиzkilәри вә назлы-гәмзәли јериши әксәрән чејран, марал, кәклик, тәрлан, дурна, сона сөзләри васитәсилә тәсвир едилir. Бу да тәбиидир. Чүнки тәбиэтимизә мәхсус һәмин һејванлар һәлә гәдим заманлардан халг арасында ән јарашиглы һејванлар кими гијмәтләндирлиш вә көзәллијин рәмзи олараг халг әдәбијатымызда, сонралар исә бәдии әсәрләрдә ишләнмишdir.

Филологи әдәбијатда мәчазын тәснифи мәсәләси дә мүejjән мұбаһисәләрә сәбәб олмушшур. Антик дөврләрдән башлајан һәмин мұбаһисәләр бу күнә гәдәр давам

¹⁵ Бах: А. П. Барапников. Изобразительные средства индийской поэзии, Л., 1947, сәh. 35.

¹⁶ Јенә орада, сәh. 54—55.

¹⁷ Јенә орада, сәh. 55.

¹⁸ Античные теории языка и стиля, ОГИЗ. М.-Л., 1936, сәh. 215.

¹⁹ В. Г. Белинский. Соч., т. IV, 1896, сәh. 708.

етмәкдәdir. Назырда алимләrin эксәриjјети мәчазын метафора, метонимија, аллегорија, епитет, тәчәссүм, синекдоха кими нөвләрини фәргләndir²⁰. Бунунла белә, бир сыра әсәrlәrdә мәчазларын сырасына мугајисә²¹ вә кинаj²², бә'зиләrinдә исә²³ hәтta мубалиfә, тәшбиh, рэмz, антономазија, перифраз да дахил едилир.

Мәчаз олдугча мұхтәлифdir. Бу мұхтәлифлик сөзүн эшjәви-мәнтиги әлагәләrinин rэнкарәnклиji илә бағлы-дыры. Нәmin әлагәләrin характериндәn асылы олараг мәчазын мұхтәлиf нөвләri өзүнү көстәрир. Бунлардан jығчамлылыг вә ifадәлиlik чәhәтдәn әn гүввәtлиси метафорадыr. Одур ки, мәчазлар системинде метафора-ja биринчилик верилир. Онун ардыңча *метонимија, епитет* вә *синекдоха* кәлир ки, мәчазын бу нөвләри дә дилин мә'налы нитг вәниләridir. Мәhз метафора, метонимија, синекдоха вә епитет полисемијанын әсас нөвләри олуб лүгәт тәркибинин образлы лексикасыны тәшкил едир.

Геjd etmәk лазымдыr ки, мәчаз hаггында түркологијада хұсуси бир тәдгигат әсәри мөвчуд деjil. Вахтилә A. P. Потседуевскинин «Лексикология и семасиология»²⁴ адлы китабында бу мәсәләjә диггәт jетирмәsinә бахмајараг, соңалар мәчаз түркологлар тәрәfinдәn ишләnmәмишdir. Jалныз сон илләrdә бу проблем аjры-аjры түрк дилләри мүтәхессисләrinи чәлб etmәjә башламышдыr. Белә ки, умуми характерли лексиколоgiја вә үслубијат әсәrlәrinдә мәчаз вә онун әсас нөвләри шәрh едilmәklә бәрабәr²⁵ мәчазын метафора нөvү үзrә

²⁰ Бах: M. F. Головенченко. Введение в литературоведение, M., 1964; A. T. Рубайло. Художественные средства языка, M., 1961; Л. В. Щепилова. Введение в литературоведение, M., 1956; И. А. Чижик-Полейко. Стилистика русского языка, Воронеж, 1964 вә с.

²¹ Ю. Р. Гепнер. Очерки по общему и русскому языку. Харьков, 1959.

²² И. Р. Гальперин. Очерки по стилистике английского языка, M., 1958.

²³ Г. Л. Абрамович. Введение в литературоведение, M., 1956; Л. И. Тимофеев. Теория литературы, M., 1948; Э. Дәмирчизадә. Көстәриләn әсәри;

М. Рәфили. Әдәбијат нәzәrijәsi. Бакы, 1958.

²⁴ А. П. Потседуевский. Лексикология и семасиология, Ашхабад, 1944.

²⁵ Хозеги татар әдеби теле, Казан, 1965, сәh. 23—27; Хозиги заман узбек тили, Ташкент, 1967, сәh. 69; Г. Мусабаев. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1969 вә с.

аjрыча тәдгигатлар да апарылыр²⁶. Нәтta сөз проблеми-нә hәср олунмуш бир сыра монографијаларда мәчаз мәсәләsinә дә аз-chox јер верилир²⁷.

Азәрбајчан дилчилијиндә мәчаз hаггында hәlә дә jүksәk нәzәri сәвиijәjә малик хұсуси тәдгигат әсәри joхdur. Хеjli мүddәt мәчаз әsасәn әdәbiјjatшunaслыg елминин тәдгигат объекти hесаб едилмиш вә әdәbiјjat нәzәrijәsi китабларында ишyгландырылмышдыr²⁸. Дилчилиќdә исә мәчаз hаггында илк мә'lumat орта мәktәb дәрслекләrinдә верилир²⁹. Лакин сон илләr hәmin мәсәлә алимләри даhа jaхындан марагландырымаға башламышдыr. Белә ки, умуми характерли дилчилик әsәrlәrinдә³⁰ мәчаз hаггында мүejjәn мә'lumat верил-мәklә бәрабәr, онун метафора вә метонимија нөвләрини тәдгиг etmәk тәшәbbүсу дә өзүнү көстәрир³¹.

Мараглыдыr ки, филолокијада мәчаздан сөз дүшәндә алимләр биринчи нөvбәdә метафораны нәzәrdә ту-тур вә әsас фикри она верирләr. Бу да мүejjәn чәhәтдәn тәбиидir. Метафоранын образлылыг диапазону о гәdәr кенишdir ки, о, дайма алимләrin диггәтини чәлб et-мәkдәdir. Одур ки, метафора хұсуси шәкилдә өjрәнилдији hалда³², мәчазын метонимија, синекдоха, епитет

²⁶ Б. Хасанов. Метафорическое употребление слов в казахском языке, канд. дисс., Алма-Ата, 1964.

²⁷ Е. Бердимуратов. Очерки лексикологии современного каракалпакского литературного языка, автореф. канд. дисс., Ташкент, 1964; Р. Барлыбаев. Расширение и сужение значений слов в казахском языке, автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1964 вә с.

²⁸ Бах: А. Шаиг, И. Чавид. Әдәбијат дәрсләri, Бакы, 1919; Чәффәр Xәndan. Әдәбијат нәzәrijәsi. Бакы, 1950; М. Рәфили. Көстәриләn әсәри вә с.

²⁹ Бах: A. Taqibradә, X. S. Xosajev. Muxtesәr yslubujat (Siptagis vs stilistiqa), Бакы, 1933, сәh. 60—64

³⁰ Э. Дәмирчизадә. Көстәриләn әсәри, сәh. 151—160.

³¹ Бах: М. Разадә. Вагифин гошмаларында ишләnmиш мәчазларын лексик хұсусијатләri, АПИ-нин «Елми әsәrlәri», № 1, 1963, сәh. 78—85; З. И. Бугагова. Метафора вә мугајиса бәdии тәssvir vasitәsi кими, «Октябр ингилабы вә Азәrbaјchан дилчилији мәsәlәlәri», Бакы, 1969, сәh. 101—115; Туркян Эфендиева. Роль метонимији в азербайджанском художественном стиле, «Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук», № 1, 1969, сәh. 47—56.

³² Бах: К. Д. Дондуа. Метафора в широком смысле и метафора поэтическая, сб. «Язык и мышление», изд. АН ССР, том. IX, 1940; М. П. Кипяткова. Роль метафоры в обогащении и разви-

кими нөвләри һәлә дә әсасен үмуми характерли дилчилек әсәрләриндә өтәри гејд олунур.

Гејд етмәлијик ки, һәлә антик дөврүн алимләри метафораны мәчазын «эн көзәли» һесаб етмәклә бәрабәр, метонимија, синекдоха, епитети дә јүксәк гијмәтләндирмиш, емосионал-коммуникатив функциясыны гејд етмиш, фәргли чәһәтләрини мүәjjәnlәшdirмиш, нитг проессиндә онларын функцијаларыны ајдынлашдырмышлар³³.

* * *

*

Демәли, мәчазын бәдии үслубда ролуну вә энәмијәтини һәртәрәфли ашкара чыхармат үчүн метафора илә janashы метонимија, синекдоха вә епитет кими нөвләринин дә тәдгиги вачиб шәртләрдәндир. Чунки бунлар јалныз бирләшмиш шәкилдә бәдии дилин әсас тикинти материалыны—образлы лексиканы јарада билир. Образлы лексика исә, гејд олундуғу кими, бәдии нитгин естетик функциясына хидмәт едән ән үмдә ифадә васитәси һесаб едилир.

тии словарного состава современного французского языка, автореф. канд. дисс., М., 1950; Е. Розенблюм. К вопросу о метафоре и ее роли в языке на основании некоторых произведений Дж. Голсупорса, автореф. канд. дисс. М., 1951; А. В. Бельский. Метафорическое употребление существительных, «Учен. зап.» I МГПИИЯ, т. VIII, 1954; А. С. Литвиненко. Термин и метафора, јенә орада; Ю. Л. Лясота. Метафоризация, как один из основных законов развития словарного состава языка, «Уч. зап. Дальневосточного Гос. Универ.», вып. 1, 1957; Б. Мейлах. Метафора как элемент художественной системы, сб. «Вопросы литературы и эстетики», Л., 1959; Е. Т. Черкасова. О метафорическом употреблении слов по материалам произведений Л. Леонова и М. Шолохова, сб. «Исследования по языку советских писателей», изд. АН СССР, М., 1959 в. с.

³³ Мәсәлән, Сисерон метафора илә метонимијанын фәргини белән едир: «Мәним бир неча дәфә дедијим кими, мән о сезләри метафорикләшdirирем ки, ja питги чанлы етмәк үчүн, ja да дилдә белә мә'налы сөз олмадыры үчүн охшарлыга көрә бири о биринин јеринде ишләпсөн; метонимик ифадәләр исә һәмин мә'налы сөзү дәгиг ифадәдән вә онунла јахын әлагәдә олан әшҗадан чыхан мә'наты билдирсөн». Квинтилиан исә јазыр: «Метафора әсасен, дәрин тә'ср көстәрмәк, бир шеји нәзәрә чатдырмаг, ону даңа јәни етмәк үчүндүр. Синекдоха питги елә мүхтәлиф шәкәл салмаг габилијјетина маликдир ки, бә'зән биз бир әвәзиң чоху, нисса әвәзиң тамы, нөв әвәзиң чиниси, әввалькиндән соңракыны баша душүрүк». Ба х: Античные теории языка и стиля с. 218—221.

МЕТАФОРА

Метафора (јунан сөзу — metaphora, јә'ни мә'на кечирилмәсі) мәчазын ән ифадәли вә ән мәһсулдар нөвүдүр.

Метафоранын әмәлә қәлмәсі тәфәккүрун мұхтәлиф әшја вә һадисәләр арасында мөвчуд олан гарышылыгы әлагәләри дәркетмә бачарығы илә бағлы бир һадисәдир. В. И. Ленин бу әлагәләрин варлығыны тәсдиг едәрәк јазыр: «һәр бир айрыча башга нөв айрычыларла (шејләрлә, һадисәләрлә, просесләрлә) минләрчә кечидләр васитәсилә бағылдыры вә и. а.»³⁴ Јә'ни әшҗалар вә предметләр арасындағы бәнзәјиш, охшарлыгы, мүгајисә кими әлагәләр мөвчуддур. Мәһән һәмин әлагәләрин варлығы бир предметин адыны башгасы үчүн дә ишләтмәјә имкан верир. Шубһәсиз, дил үчүн бу, олдугча фајдалы бир һадисәдир. Чүнки варлығдакы әшја вә һадисәләр дилдә олан сөз ҳәзинәсендән гат-гат җохдур. Метафоранын васитәсилә исә бир нечә анлашыши адландырмаг олур.

Гејд олунмалыдыр ки, бир предметин адыны башгасынын үзәринә көчүрүб ишләтмәк үчүн һәмин объектә хас олан әламәтләрдән бири (бә'зи һалларда бир нечеси) әсас ола биләр.

Мәсәлән, түлкү һејван адыдыр. Бу һејвана мәхсус һүйләкәрлик, бичлик, горхаглыг кими сәчиijәви хүсусијәтләр онун адынын метафораја чеврилмәсінә зәмин јарадыр. Белә ки, мүәjjән бир шәхсдә бу әламәтләрдән јалныз бирини олмасы ону түлкү сөзу илә адландырмаг үчүн кифајәтдир.

Филолокија елминдә метафора бәдии тәсвир васитәси кими гијмәтләндирлир. Һалбуки метафораны јалныз бәдии дилә инд һесаб етмәк олмаз. Метафора үмумијјәттә әмосионал-експрессив харатэрә малик чанлы данышыг дилинә аиддир. Бу барәдә алман алими Герман Паул чох дүзкүн олараг јазыр: «Метафора елә бир шејдир ки, о, зәрури шәкилдә инсанын тәбиэтиндән ирәли кәлир вә нәинки поетик нитгрә, һәтта вә ән әввәл, образлы ифадәләрә вә парлаг епитетләрә дайма мурасиәт едән ҳалгын мәшишт-данышыг дилиндә әмәлә қәлир»³⁵.

³⁴ В. И. Ленин. Диалектика мәсәләсінә даир, Эсәрләри, 38-чи чилд, Бакы, 1964, с. 383.

³⁵ Герман Пауль. Принципы истории языка, Изд-во иностр. лит. М., 1960, с. 114.

Демәли, образлылыг үмумијәтлә дилә, хүсусилә чанлы данышыг дилинә хас олан бир чәһәтдир. Һәмин фикри метафоранын тәбиәти илә хүсуси олараг марагланан Б. Мейлах да тәсдиг едир: «Метафора јалныз бәдии дилин јох, үмумијәтлә, инсан тәфәккүрүнүн малыдыры»³⁶. Јалныз инсан тәфәккүрү варлыгда мөвчуд олан мұхтәлиф әшжалар арасындағы бәнзәр әлагәләри дәрк едиб, онлары ени сөз тәркиби илә адландырмағы баражыр. Бу исә метафоранын кениш ишләнмә диапазонуна малик олдуғуны бир даһа тәсдиг едир. Белә ки, бириңчи нөвбәдә чанлы данышыг дилинә мәхсус олан метафора кениш шәкилдә бәдии дилдә, яри кәлдикчә публистикада да истигадә едилер. Чанлы данышыг дилиндән фәргли бәдии услугуда метафоранын даһа мә'налы вә даһа оригинал формалары мејдана чыхыр. Бәдии јарадычылығда метафора ән гүввәтли бәдии ифадә вә бәдии тәсвир васитәси кими чыхыш едир.

Үмумијәтлә, метафора дилин лүгәт тәркибини зәнкинләшdirән, онун терминология лексикасыны даима артыран ниттеге ванилләриндәнди. Дилемиздә терминләрин әксәрийәти метафорикләшмә просеси нәтичесинде әмәлә қәлмишdir. Одур ки, метафора дилин образлы васитәләриндән бири олмагла бәрабәр, һәм дә дилин фајдалы вә хејирли һадисәләриндәнди.

Метафоранын әмәлә қәлмәсі мұхтәлиф жолларда мүмкүн олур. Һәмин мұхтәлифлик метафоранын рәнкарән формаларынын мејдана чыхмасына сәбәб олур. Белә ки, бәнзәжишин характеристикадә асылы олараг метафоранын чүрбәчур нөвләри әмәлә қәлмишdir. Метафоранын ән кениш јаылмыш формалары әшja вә һадисәләр арасында мүмкүн олан ашағыдағы бәнзәжиш әлагәләри нәтичесинде јаранмышдыр:

1) заһири чәһәтдән охшарлыгla әлагәдар әмәлә қәлән метафоралар. Мәсәлән, инсана аид чәһәтләрин адь охшарлыг нәтичесинде башга әшжаларын үзәринә кечирилir: *габын боғазы, аялгабынын бурну, чајын голу, сүдүн үзу* вә с.

2) дахили әламәтләринә көрә охшарлыг нәтичесинде әмәлә қәлән метафоралар: мәс.: *түлкү, марал, аслан, чанавар, гузу, көјәрчин, сона*, вә саирә hejvan вә гуш адлары инсан үзәринә көчүрүлдүкдә һәмин сөзләр метафора чеврилir.

³⁶ Б. Мейлах. Көстәрилән әсәри, сәh. 197.

3) инсан вә үмумијәтлә чанлылара мәхсус һәрекәтләр әшжаларын үзәринә кечириләндә метафора әмәлә қәлмишdir: мәс.: *өлүм қазир, фикир докулур, ишләр ахсајыр, аж докур* вә саирә.

4) эксинә, бүтүн фе'лләр чансыз әшжалар билдириң исимләрә бирләшиб онлары чанландырыры. Мәсәлән, *адам гурујуб, инсан көк салыр* вә с. Бу чүр мәчазлара дилчиликдә фразеологи метафоралар да дејилер.

Беләликлә, метафора мұхтәлиф әшжалар арасында мұгајисә принципи әсасында әмәлә қәлмишdir. Бир сыра һалларда бунун үчүн ән парлаг вә чанлы тәсөввүрләрдән истигадә едилер. Нәтичәдә мә'налы вә ифадәли метафоралар јараныр. Мәсәлән, *гызыл, улдуз* (адам нағында) вә саирә бу типли метафоралар образлы мұгајисә нәтичесинде әмәлә қәлмишdir. Одур ки, һәр метафорада кизли мұгајисә вардыр. Һәтта метафора мәхсус һәмин чәһәт бә'зи алимләрә ону ихтисар едилмиш тәшбенең несаб етмәjә дә әсас верир. Лакин бу фикире нағлы олараг е'тираз едәнләр дә вар. Бу барәдә Муса Адилов јазыр. «Метафоралар тәшбенең нисбәтән даһа гүввәтли тә'сир јарадыр. Бурада максимум жығчамлыг нәзәри чәлб едир»³⁷. Элбәттә, бә'зи метафоралар чох асанлыгla мұгајисәjә чеврилә биләр. Бу чәһәт әсасән тәсвири, гијмәт-веричи метафоралара мәхсусдур. Мәсәлән, бич, һијләкәр адамы түлкү адландыранда метафора әмәлә қәлмишdir, лакин түлкү кими һијләкәрdir ифадәсими бир шәхсә аид ишләдәндә бу, мұгајисәdir. Жаҳуд, *мәрмәр сина* метафорик епитетdir, *синаси санки мәрмәрдир* дедикдә исә мұгајисәdir. Бунунла белә, бу чүр чеврилиш һәмишә мүмкүн олмур. Мәсәлән, *дагын әтәji, сүдүн үзу, чајын голу, чарпајынын аяғы* вә с. бу кими терминология характеристикадә малик метафоралардан һеч бир заман мұгајисә дүзәлтмәк мүмкүн дејил. Услуби метафорик бирләшмәләри дә мұгајисәjә чевирмәк олмур; мәс.: *ешгин чырагы, азадлығын күнәши, инсанлығын баһары* вә с.

Илк бахымда бир-биринә бәнзәjән мұгајисә илә метафоранын фәргини газах дилчиси Б. Хасанов бу чүр тә'јин едир: 1) мұгајисә јалныз һәгиги мә'нада, метафора исә мәчази мә'нада ишләнир; 2) мұгајисә иккى обьекти бир-бириндән фәргләндирмәк демәkdir, метафора исә онларын бирчә сөзлә синтезидир; 3) метафора сөзүн

³⁷ М. Адилов. Р. Рзанын дили вә услубы нағында бә'зи гејдләр, «Азәрбајҹан» жур., № 2, 1963, сәh. 213.